

Jazykový obraz světa není politicky korektní

JAKÁ JE ŽENA V TRADIČNÍM ČESKÉM JAZYKOVÉM OBRAZU SVĚTA? JAKÉ STEREOTYPY JI PROVÁZEJÍ A DAJÍ SE VŮBEC MĚNIT? NEJEN O TOM JSME SI POVÍDALY S ETNOLINGVISTKOU ANNOU CHRISTOU, KTERÉ NEDÁVNO VYŠLA KNIHA ŽENA V ČESKÉM TRADIČNÍM OBRAZU SVĚTA.

Lepší špatně vdaná než dobře svobodná. Běda mužům, kterým žena vládne. Sedávej panenka v koutě, jsi-li hodná, najdou tě. Tradiční česká přísloví nás ženy příliš nešetří. Všiml si toho už Karel Čapek v knize *Marsyas čili Na okraj literatury*: „Mnoho je přísloví, která vyjadřují špatné zkušenosti s babami a ženskými; ale pokud vím, žádné přísloví se nešíří o špatných zkušenostech, které mají ženy s námi muži.“ Negativních podobností o ženách, více či méně frekventovaných v naší mateřtině, bychom našli spoustu. A jak známo, jazyk jako živý organismus a prostředek naší každodenní komunikace dokáže poměrně věrně zrcadlit, jak se vztahujeme k okolnímu světu – a někdy to nemusí být nejpříjemnější pohled.

Etnolingvistika, kterou se zabýváte, zkoumá zjednodušeně řečeno vztahy mezi jazykem a kulturou a pracuje s pojmem jazykový obraz světa. Co si pod tím můžeme představit? Jak takový obraz světa vzniká a co nám o nás samých vlastně říká?

Každý přirozený jazyk je v podstatě svébytným obrazem světa. Jazykový obraz světa tak můžeme chápat jako specifickou interpretaci světa uloženou v jazyce, v jeho gramatické struktuře, ve významech slov, ale i celých textů. Jazyk tedy odráží způsob myšlení daného společenství, jeho hodnoty, postoje, normy a také stereotypy, které můžeme prostřednictvím etnolingvistické analýzy odhalovat. Kromě negativních stereotypů, například obraz tchyně jako osoby záštiplné a nepřející, existují i stereotypy pozitivní, které fungují jako vzory a ovlivňují v tomto směru naše chování – obraz matky jako osoby milující a obětavé.

Je pravda, že když se řekne stereotyp, většinou si představíme něco negativního, čeho bychom se měli spíš vyvarovat.

Ano, stereotypy bývají v běžném diskurzu vnímány negativně jako něco, od čeho je třeba se oprostit, s čím je třeba bojovat. Jenže stereotypy jsou součástí samotné podstaty jazyka. Jsou uloženy v základech jazykového

obrazu světa. Jak říká významný polský etnolingvista Jerzy Bartmiński, stereotypy bydlí v jazyce.

A jaké hlavní stereotypy spojené s muži a ženami „bydlí“ v češtině? Platí, že muži jsou to silné a ženy slabé pohlaví?

V tradičním obrazu světa tato opozice platí a odvíjí se od ní i rozdělení genderových rolí. Muži, kterému přináležely charakteristiky jako silný, odolný, statečný, rozhodný, patřila vedoucí role, ženě, tedy pohlaví slabému, jemnému, méně odolnému, role podřízená. *Mladým dělati, mužům řídit, starým přísluší se modlit, Dobře hospodářství stojí, kde se žena muže bojí, Muž v domě blazou, a žena duší*, říkají přísloví. Negativně, často posměšnou formou, je zobrazeno obrácení těchto genderových rolí, například slabý muž, který se podřizuje své manželce, chodí v sukních, je pod pantoflem apod. Hádavé manželky nerespektující manželovu vedoucí úlohu by muži měli podle přísloví z pozice silnějšího pohlaví dokonce zkázněvat bitím: *Kdo má ženu zlou, ved' ji na pouť do Kýjova, tož do Buchlova, naposled do Modřic, Ženě můžeš vždycky natlouct, zóna už bude vědět proč*.

Pojetí mužů jako silného a žen jako slabého pohlaví ale vycházelo samozřejmě i z biologických dispozic a také z dělby práce. Za mužské platily odedávna práce fyzicky náročnější, rizikovější, často mimo domov, kdežto u žen byla fyzicky náročná práce a mobilita omezena slabší tělesnou konstitucí a neustálým těhotenstvím, porody a péčí o děti. Ženská slabost byla spojována i s biologickými pochody ženského těla jako menstruace, porod, šestinedělí nebo klimakterium. Například menstruační nevolnosti byly na konci 19. století zcela vážně uváděny jako argument proti vysokoškolskému vzdělání žen.

Tak to jsem opravdu ráda, že žijeme v době, kdy už se těmito představám můžeme zasmát. Koneckonců i s tou dělbou práce to dnes vypadá o dost jinak, třeba manžela, který pracuje do úmoru na poli, má doma asi málokterá...

To jistě, v současné společnosti se prosazují postupně jiné modely, než byly ty tradiční, a také stereotyp silnějšího a slabšího pohlaví už dnešní společenské realitě neodpovídá. Ve většině profesí nepotřebujeme fyzickou sílu a svaly. Ani ženy už nejsou vyčerpané mnoha po sobě následujícími porody a společenská omezení dříve provázející biologické procesy ženského těla se už dávno rozvolnila. Ona i ta údajná vyšší psychická odolnost mužů je diskutabilní. Podle statistik jsou to právě muži, kdo více trpí psychickými poruchami a častěji končí svůj život sebevraždou. Naopak ženy se dožívají vyššího průměrného věku. Ve frazeologii ale stereotyp žen jako slabšího pohlaví a mužů jako silnějšího zůstává ukotven. Je tedy patrné, že tento rozdíl je podmíněn z velké části i kulturně, nejen biologicky.

Zeptám se trochu provokativně – má tedy vůbec smysl zaobírat se tím tradičním obrazem, když víme, že dnes už jsme jinde? Může na nás mít takový obraz reálně vůbec ještě nějaký vliv?

Myslím, že ano. Ten tradiční obraz ženy je samozřejmě v mnohém jiný než dnes. Společnost měla dříve jiné hodnoty a normy a společensky žádoucí postavení ženy bylo vymezeno poměrně úzce. Nicméně striktně oddělovat tradiční od dnešního nelze. Pokud chceme popsat současnou roli ženy ve společnosti, je třeba zkoumat kořeny této role a její proměny v čase, odkrýt nejprve ten tradiční obraz, ze kterého jako z podhoubí vyrůstají současné jazykové stereotypy.

Ve svém výzkumu jste mapovala jednotlivé fáze života ženy, od mladé dívky až po starou ženu. Mohla byste shrnout, jaké hlavní obrazy s nimi byly spojeny a která role byla vnímána nejpozitivněji?

Dříve měly jednotlivé kategorie ženství pevně vymezené hranice a normy. Stereotypy tak odrážejí hlavně požadavky, které tradiční společnost na ženu v dané roli kladla. Výchova mladé dívky směřovala k budoucímu manželství a mateřství (*Děvče do dvanácti české, do šestnácti stráž, po šestnácti děkuj tomu, kdo vyvede dceru z domu*). Svou hodnotu pro společnost a rodinu totiž žena prokazovala především jako matka a manželka. V opačném případě jí hrozil obávaný a vysmívaný úděl staré panny. Důležitý přechodový rituál do dospělosti představovala svatba. Žena jejím prostřednictvím vstupovala do nové životní role manželky a hospodyně, později i matky.

V tradičním obrazu manželky vystupuje do popředí především podřízená role vůči manželovi, jak už jsme o tom mluvily. Naopak pozitivní stereotyp je spojen s péčí o domácnost a rodinu (*Nestojí dům na zemi, ale na ženě*). Asi nás nepřekvapí, že v centru kategorie ŽENA stojí v tradičním obrazu světa matka, mateřství

představuje jakýsi ideál ženství, naplnění ženské role. Matka, dávkyně života, je spojována s vysokými hodnotami, jako láska, rodina, domov, vlast (*materšská láska, mateřský jazyk, Matčina náruč je nejbebeč a nejměkčí polštář*). Tento tradiční kladný stereotyp je ale vázán jen k matce provdané, svobodné matky byly naopak odsuzovány a tvrdě trestány.

Zajímavá je kategorie starých žen. Na jedné straně je pozitivně hodnocena jejich moudrost a zkušenost, ovšem více převažuje negativní stereotyp, který zobrazuje starou ženu jako osobu záštiplnou, nebezpečnou, škodící druhým, případně odpudivou, směšnou. Existuje řada přísloví, v nichž je stará žena spojována s čertem, neštěstím a nemocemi, třeba známé *Kam čert nemůže, nastrčí bábu*.

Dnes už to ale ani s těmito kategoriemi tak jasné není.

Ano, hodně z toho už dávno neplatí. Původní pevně vymezené kategorie se v moderní době rozvolnily. Můžeme se například ptát, kdy se teď vlastně z dívky stává dospělá žena. Dřív to bylo svatbou, ale dnes? Dovršením plnoletosti, tím, že si začne sama vydělávat na živobytí, odstěhováním od rodičů, mateřstvím, nebo dokonce ani jednou z těch variant? A kdy žena začne být „stará“? Počínaje přechodem jako v dřívějších dobách jistě už dávno ne, naopak ženy v tomto věku bývají na vrcholu sil a často i kariéry.

V jazyce se tyhle změny odrážejí také: pro dnešní dobu příznačná vysoká rozvodovost a zároveň soužití rodin, v nichž je jeden z rodičů nevlastní, postupně proměňují tradiční, výrazně negativní konotace slova *macecha*. Nebo pro ženu, která se realizuje jen tradičně požadovanou péčí o rodinu a domácnost, existuje posměšný frazém *domácí puťka*. To vše svědčí o pozvolných proměnách hodnot. Objevují se také nové kategorie, jako třeba *singles*. Čeština často teprve hledá pro tyto nové kategorie vhodná pojmenování.

Ve svém výzkumu jste logicky čerpala z tradičních zdrojů, jako jsou přísloví, lidové písně a vůbec folklor. Určitě se shodneme, že ty už dnes nemají takový vliv a sílu jako kdysi – kde jinde tedy hledat zdroje, když bychom chtěli zkoumat aktuální obraz ženy v jazyce?

Spíš než s příslovími bychom museli pracovat s jiným jazykovým materiálem, nejlépe asi se současnou publicistikou, s jazykovými korpusy. Mohli bychom zapojit třeba i texty současných populárních písní, anekdoty, „hlášky“ z filmů a podobně – zkrátka texty, které jsou českými mluvčími široce sdíleny. Tam by se asi nejlépe vyjevily stereotypy novější. Můj původní záměr byl takový výzkum provést, ale brzy jsem zjistila, že to téma je opravdu hodně široké. Proto jsem zatím zpracovala

jen tradiční zdroje s tím, že třeba někdy v budoucnu poslouží jako takový odrazový můstek ke zkoumání těch současných.

Máte nějaké srovnání s tím, jak je to s obrazem ženy v jiných jazycích?

Současná etnolingvistika se sice věnuje srovnávacím výzkumům, například mezinárodní projekt EUROJOS zkoumá jazykový obraz světa Slovanů a jejich sousedů, ovšem téma ženy zatím zpracováno nebylo. Ale četla jsem několik dílčích studií v polštině, kde je obraz ženy velmi podobný. Určitě také doporučuji knihu nizozemské badatelky Mineke Schipper, která vyšla i v češtině pod názvem *Nikdy si neber ženu s velkýma nobama*. Autorka v ní zkoumá tisíce přísloví o ženách z celého světa, z velmi různorodých kultur a z více než dvou set čtyřiceti jazyků. Dochází k možná překvapivému závěru, že tato přísloví napříč různými jazyky a kulturami vykazují obdivuhodnou shodu a obsahují stejné stereotypy, například misogynské názory v přísloví o manželkách.

Lze podle vás tyto stereotypy vědomě nějak nabourat, „manipulovat“, třeba důsledně korektním vyjadřováním? Má vůbec smysl snažit se zasahovat do jazyka zvenčí?

Zejména v posledních desetiletích vidíme, jak je společnost k této problematice čím dál citlivější. Ve veřejném prostoru se v nebyvalé míře prosazuje korektní vyjadřování, které se samozřejmě netýká jen genderu, ale i jiných zažitých negativních stereotypů a předsudků. Stalo se z toho i téma politické. Je ale důležité uvědomit si, že stereotypy z jazyka nelze odstranit, vymýt, protože jsou jeho pevnou součástí, jsou v něm fixovány. Jazyk je zkrátka prostoupen hodnocením, a to hodnocením mnohdy černobílým. Je dobré

nebrat to jako samozřejmost, vědět, že jazykový obraz světa není politicky korektní ani laskavý a shovívavý, a zkoumat, proč to tak je, jak to vzniklo. Korektní vyjadřování nám ale skutečně může pomoci tyto negativní stereotypy neutralizovat.

Vím, že se také podílíte na vzniku dlouho očekávaného Akademického slovníku současné češtiny, který vzniká v Ústavu pro jazyk český Akademie věd. Jak se s problémem stereotypů vypořádáváte jako lexikografové, jejichž úkolem je mimo jiné autenticky zachytit, jak jazyk v určité chvíli vypadá?

V redakčním týmu si samozřejmě dobře uvědomujeme, že témata jako gender, věk, etnicita, národnost, náboženství a další jsou společensky citlivá. Nemůžeme kvůli tomu ale ve slovníku některé výrazy úplně tabuizovat nebo třeba příklady s těmito tématy do exemplifikace vůbec nezařazovat. Na jedné straně potřebujeme uvést typický úzus, na straně druhé ne-

chceme ve slovníku fixovat negativní stereotypy. Je to mnohdy dilema, které se řeší případ od případu nějakým společným redakčním konsenzem. Urážlivé nebo zraňující doklady, jako například *bloupá blondýna*, ale do ASSČ zařazovány nejsou.

Změnil tento výzkum a jeho výsledky nějak i vás samotnou, třeba právě ve vyjadřování? Jste citlivější na jazykové stereotypy kolem sebe?

Ano, člověk přirozeně začne být vnímavější. Uvědomí si jasněji, jak skrze jazyk promlouvá kultura, tradice a veřejné mínění a že se od toho nejde nijak prudce odtrhnout. Jazyk není jen nástrojem komunikace, ale i zrcadlem názorů a hodnot společnosti, ve které žijeme. Pomáhá nám při poznávání a osvojování skutečnosti a zacházení s ní, ovšem zároveň nás nutí vnímat ji v předem určené struktuře. Je dobré si to stále uvědomovat. Právě etnolingvistické zkoumání nám v tomto směru pomáhá otevřít oči. ■

Mgr. ANNA CHRISTOU, Ph.D.

Vystudovala Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy (studijní obory český jazyk a literatura a učitelství pro střední školy) a v současnosti působí v Ústavu pro jazyk český Akademie věd ČR jako členka autorského kolektivu nové vznikajícího *Akademického slovníku současné češtiny*. Vedle lexikologie a lexikografie se nyní zabývá především kognitivní a kulturní lingvistikou a etnolingvistikou, je autorkou monografie *Žena v českém tradičním obrazu světa*. S kyperským hudebníkem Mariem Christou vychovává dvě osmileté dcery – dvojčata. Společně rádi tvoří, objevují zajímavá místa a učí se nové věci.